

Бибиков М.В. *BYZANTINOROSSICA. Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники*. Т. II. М.: Рукописные памятники Древней Руси = (Языки славянской культуры) [*Studia philologica*], 2009, 528 с.

Рецензоване видання є другим томом праці М.В. Бібікова «Свод византийских свидетельств о Руси» (перший побачив світ наприкінці 2004 р.). Дотримуючись свого вибору тримати інтригу щодо її загального задуму (кількості томів, структури та принципів видання), автор зазначає лише на звороті обкладинки другого тому (!) про можливе продовження видання: «Планируется продолжение издание нарративных текстов и публикация переводов актов и других источников». На жаль, дослідник не уточнює, які саме «акти» чи «інші джерела» він має на меті вмістити у наступному томі. Це ставить перед нами вкрай непросто завдання, а саме: з'ясувати причини вибору автором того чи іншого твору та підстави його включення до *Свода*. У передмові до першого тому автор доволі чітко сформулював ідею праці наступним чином:

Данный свод впервые на современном уровне обобщает все свидетельства византийских источников IX–XV вв. по истории Руси, вводит в научный оборот неопубликованные материалы византийских рукописей, актов, эпиграфических памятников.

Реалізація автором цього задуму досягається, на його погляд, завдяки розподілу всього наявного матеріалу на три структури: ономастикон, джерелознавчий розділ та переклад. Зміст перших двох полягає у наступному:

... ономастикон (часть 3) содержит все выявленные в византийских письменных памятниках этнические, личные, географические имена и названия, социально-политические термины, хозяйственно-экономические и правовые реалии, имеющие отношение к Руси. Источниковедческий раздел (часть 2) представляет краткую характеристику всех используемых источников, обоснование датировок и атрибуций, указание на объем и содержание их свидетельств о Руси.

Натомість переклад усіх без винятку даних ономастикону зарезервованій для наступного тому (томів?). Саме від нього ми в праві були очікувати хоча б частини представленого ономастикону. Сподівання при читанні рецензованого видання обертаються легким розчаруванням, спричиненим змінами у структурі *Свода*, які жодним чином автором не прокоментовані. Так, замість ономастикону ми отримуємо підбірку із перекладів (переважно вже відомих до *Свода*) близько двадцяти творів візантійської історичної традиції, вибраних без будь-якого пояснення та контексту. Більш того, у праці знайдемо також великий розділ «*Раннеславянская «предыстория»: скифы, готы, анты, склавины*» (5–134), в якому вміщено фрагменти творів Прокопія Кесарійського, Іоанна Малали, Менандра, Феофілакта, Пасхальної хроніки та ін. Доцільність включення

цього розділу до *Свода* неочевидна. Усі наведені М.В. Бібіковим фрагменти перекладів ранньовізантійських авторів свого часу увійшли до двотомного *Свода древнейших письменных известий о славянах*, який і став головним джерелом для автора при підготовці цього розділу. Можливо, у автора були на те свої резони (наприклад, ідея «передісторії» Русі), проте без спеціальних пояснень збагнути їх читачеві буде непросто.

Переїдімо до, власне, основних розділів праці. Їх зручна структура, а саме — стаття, список літератури та переклад, надають нам добру можливість саме у такому порядку розглянути кожен із творів візантійської історіографії, дбайливо обраний автором для *Свода*. Оскільки праця М.В. Бібікова має яскраво виражений довідковий характер, таке ж забарвлення матимуть і наші критичні зауваження.

Житіє Георгія Амастридського (*BHG 668*). Фрагмент тексту *Житія* автор наводить у перекладі В.Г. Васильєвського із двома власними коментарями, які виконують радше функцію приміток, наприклад: «Амастриды, важного города в Пафлагонии...» (136). У статті М.В. Бібіков без зайвих вагань пристає на бік В.Г. Васильєвського, Г.Г. Літаврину та Ігоря Шевченка, котрі вважали, що автором *Житія* був Ігнатій Диякон¹. Звідки само собою слідує висновок, що це повідомлення є «первым упоминанием «росов» в византийских источниках» (135). До честі автора, він вказує й на точку зору «скептиків» — Елен Арвейлер та особливо Атанасія Маркопулоса. Висновки останнього зводяться до наступного: *Житіє* написане Ігнатієм, але у ньому є вставки значно пізнішого часу, зроблені, ймовірно, за вказівкою Фотія². На жаль, поза увагою М.В. Бібікова опинилася блискуча праця А.П. Каждана «*История византийской литературы (650–850 pp.)*», у якій видатний візантиніст навів низку вагомих аргументів на користь погляду, що *Житіє* було написане не раніше початку X ст.³ Спостереження А.П. Каждана настільки важливі, що повертають проблему датування й авторства *Житія* до розряду дискусійних. На жаль, коментар не відбиває цієї обставини.

De administrando imperio (далі — *DAI*). Переклад 9-ї та фрагментів 1–12 та 37 книги *DAI* чи не єдиний (поряд із *Історією* Іоанна Кіннама), здійснений самим автором (чи, точніше, у випадку із *DAI* — спільно з Г.Г. Літаврним у

1 Васильевский В.Г. Русско-византийские исследования. Жития Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского, *Труды*. Петроград, 1915. Т.3; Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.)*. СПб., 2000, 24–28; Ihor Ševčenko, “Hagiography of Iconoclast Period,” *Iconoclasm. Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. 1975. University of Birmingham*, ed. Anthony Bryer, Judith Herrin (Birmingham, 1977), 113–133 (див. також репринт: Ihor Ševčenko, *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World* (London, 1982), V. [Variorum Rerpints, Collected Studies series], CS 155.

2 Athanasios Markopoulos, “La Vie de Saint Georges d’Amastri et Photius,” *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik* 28 (1979), 75–82.

3 Каждан А.П. *История византийской литературы (650–850 гг.)*. СПб., 2002, 464–465 [Византийская библиотека. Исследования].

1989 р.)⁴. Забігаючи наперед: схоже, що М.В. Бібіков так і не «повертався» до тексту після видання двадцятилітньої давності. З нього до *Своду* увійшли не лише фрагменти перекладу, але й коментарі, здійснені окрім М.В. Бібікова також О.О. Мельниковою, В.Я. Петрухіним, А.А. Залізником, Г.Г. Літаврним та Б.М. Флорею⁵. Доцільність передруку у *Своді* частини видання, добре знаного читачу, неочевидна. З огляду на вузьку тематичну спрямованість *Своду* зайвим, на наш погляд, є включення до перекладів частини повідомлень про печенігів (208, 210–211) та угрів (209). Усі вони без винятку включені Дьолою Моравчиком до його зводу *Byzantinoturcica*, видання, що у багатьох відношеннях, особливо щодо структури, стало для М.В. Бібікова добрим прикладом реалізації подібного компендіуму. Не обнадіює також стаття до *DAI*. Подібно до видання 1989 р., автор цілковито слідує колись блискуче накресленій Ромілі Дженкінсом та Дьолою Моравчиком схемі виникнення трактату⁶. Після праць Клаудії Соде та особливо Джеймса Говарда-Джонстона ця приваблива теорія, схоже, переживає не найкращі часи⁷. Втім, сучасна історіографія *DAI* взагалі не відзначена у списку літератури й не позначилася на коментарях. Однак проблема, порушена Джеймсом Говардом-Джонстоном, надто важлива, щоб її можна було ігнорувати, особливо автору *Своду*. Передатування першопочаткового варіанту 9-ї глави *DAI* часом Лева VI Мудрого суттєво змінює наші уявлення про ранню історію Русі. Від вирішення цієї важливої проблеми залежить і відповідність наведених М.В. Бібіковим коментарів до 9-ї книги.

De ceremoniis (далі — *DC*). На відміну від *DAI*, тут автор максимально лаконічний. Стаття про *DC* займає заледве півсторінки тексту. Втім, лаконічність пояснюється автором тією обставиною, що «для истории Руси первостепенное значение имеет описание приема Константином в византийской столице посольства княгини Ольги» (248). Після такої характеристики ми, справді, отримуємо текст прийомів княгині Ольги у перекладі Г.Г. Літаврнина із чомусь дуже скороченими коментарями. Про інші повідомлення *DC* про русів М.В. Бібіков умовчує. Так, не увійшли до *Свода* переклади повідомлень *DC* про руських найманців на візантійській службі у першій половині X ст., у тому числі й про групу «хрещених росів», згадку про яких читаємо у тому ж 15-му розділі, де вміщено й протоколи

4 Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий*, под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. М., 1989.

5 Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 291–332.

6 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. by Gyula Moravcsik and Romilly J. Jenkins (Washington, 1967), Vol.1, 7–15.

7 Sode C. *Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos*, Покидла Вуѣавтѣва. (Varia, V). 13 (Bonn, 1994), 147–291; Howard-Johnston J. The *De administrando imperio*: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus, *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M.Kazanski, A.Neccessian et C.Zuckerman (Paris, 2000) [Réalités Byzantines, 7], 301–336; Howard-Johnston J. Byzantine Sources for Khazar History. *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas (Leiden, Boston, 2007) [Handbook of Oriental Studies, Vol. 17], 163–195.

прийому княгині Ольги. Навіть заголовок грамоти до «архонта Русі» із 48-го розділу *DC*, залишився не зауваженим і не перекладеним. Подібна вражаюча вибірковість неабияк насторожує. Для ранньої історії Русі *DC* є джерелом такої інформативної насиченості, що його можна порівняти хіба що з *DAI*. Через вказані недогляди значення, яке визначає автор для *DC*, є, на наш погляд, суттєво заниженим. Не позбавлені важливих недоліків та недоречностей стаття і список літератури. Так, праці Жильбера Дагрона не знайшлося місця ні серед «видань», ані серед «літератури»⁸. Така ж нещаслива доля спіткала й роботи Джона Галдона, Отто Крестена⁹. Врешті, новий переклад 15-го розділу *DC*, підготовлений Майклом Джефрі Фезерстоуном на основі виправленого Лейпцизького списку *DC* (*cod. Lipsiensis Bibl. Univ. Rep. I.17, greac.28*) та із залученням різночитань з іншого списку *cod. 133 Chalcensis S. Trinitatis — cod. 1003 Athous Vatopedensis*, також автор оминув¹⁰. Щодо княгині Ольги, то дослідник не приділяє щонайменшої уваги проблемі датування поїздки, хрещення, обставин прийому та дарів. У списку літератури пропущено працю А.В. Назаренка, присвячену цій важливій проблемі¹¹, а також Франца Тінефельда, у роботі якого здійснено спробу узагальнити дискусію між Г.Г. Літаврним, А.В. Назаренком, Анджеем Поппе та Дмитрієм Оболенським¹². Подібні приклади вибіркової обізнаності щодо *DC* можна множити.

«Восний трактат». Реалізація даного розділу, здається, найбільш разуче суперечить ідеї *Свода*. З невідомих причин аналізується лише один із трактатів, а саме — *Про облаштування табору (De castrametatione)*. Чому саме вибір М.В. Бібікова зупинився на цій пам'ятці візантійської полемології, збагнути важко. *Praecepta militaria* та *Про бойовий супровід (De velitacione bellisca)*, які небезпідставно приписують імператорові Никифору II Фоці, заслуговували б на увагу не меншою мірою. Їх інформаційний ресурс ще далеко

8 Dagron G. "L'organisation et le déroulement des courses d'après le *Livre des Cérémonies*". *Travaux et Mémoires* 13 (Paris, 2000), 3–175.

9 Haldon J. "Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies," *Travaux et Mémoires* 13 (Paris, 2000), 201–352; Kresten O. "Staatsempfänge" im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. *Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten "Zeremonienbuches"* (Wien, 2000) [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. 2000, Bd.670]; Kresten O. "Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten „Zeremonienbuches“." *BZ* 93 (2000), 474–489.

10 Featherstone J. "ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15)". *The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, ed. Anthony Cutler, et Arietta Papaconstantinou (Leiden, 2008), 75–112; Featherstone J. "Olga's Visit to Constantinople in De cerimoniis". *Revue des études byzantines* 61 (2003), 241–251; також див.: "Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis". *BZ* 95 (2002), 457–480; "Further Remarks on the Leipzig Manuscript of DE CERIMONIIS". *BZ* 97 (2004), 113–121; Featherstone J., Grusková J., Kresten O. "Palimpsestfragmenten". *BZ* 98/2 (2005), 426–427.

11 Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* М., 2001, 219–311.

12 Tinnefeld F. "Zum Stand der Olga-Diskussion". *Zwischen Polis und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik*, ed. L. Hoffmann (Wiesbaden, 2005), 531–567.

не вичерпаний, саме вони слугують чи не найважливішим нашим джерелом про тактику використання найманців та союзників у візантійській армії, їх озброєння, функції на марші та у таборі, розташування на полі бою тощо¹³. Переклад *De castrametatione* запозичено М.В. Бібіковим із недавнього видання візантійських воєнних трактатів В.В. Кучми¹⁴. Звідти також узято нечисленні коментарі. На жаль, список літератури до статті, як і сама стаття, є застарілими. Автор не вказує на видання трактатів Еріком Макгіром, Денісом Саліваном, Таксіархом Колліасом¹⁵. У цьому випадку уважний до етнізмів та антропонімів М.В. Бібіков чомусь не аналізує *Наумахіку* Лева VI Мудрого (яка у першому томі виокремлена в статтю), де його б увагу привернули численні «скіфи» та їх «судна». Нам важко повірити у те, що автору невідомі видання трактатів, здійснені не на російській мові, втім, нехтування ними очевидно збіднює ресурси *Свода*.

«Окружне послання» та гомілії Фотія, «Житіє Ігнатія» Никити Давида Пафлагона, «Хронографія» Продовжувача Феофана, «Хроніка» Псевдо-Симеона. Переклад (чи фрагменти перекладу) вказаних візантійських авторів, разом із коментарями, М.В. Бібіков знаходить у роботі П.В. Кузенкова *«Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках»*¹⁶. Така ситуація не дає жодної поживи для рецензента. Важко відповісти, чим, власне, керувався автор у своєму намірі ще раз передрукувати фрагменти перекладу та коментарів П.В. Кузенкова, адже його праця (видана десять років тому достатнім тиражем) зовсім не є бібліографічною рідкістю. На цьому фоні дивує, що М.В. Бібіков не помітив нового видання хроніки Симеона Логофета, здійсненого Штефаном Вальгреном¹⁷. Без цього тексту *Свод* суттєво втрачає.

«Малі візантійські хроніки» (Die byzantinischen Kleinchroniken). Серед близько 120-ти текстів так званих «малих хронік», свого часу виданих Петером Шрайнером, інтерес для *Свода* мають фрагменти *Vat. gr. 840*. Як і у випадку з гоміліями Фотія, М.В. Бібіков «творчо» використовує переклади П.В. Кузенкова, щоправда вже забуваючи вказати джерело. Поспіх автора призводить до певного казусу. Так, пишучи про те, що *Vat. gr. 840* містить «свідетельство о крещении

13 *Стратегика императора Никифора*, подг. текста Ю. Кулаковского. СПб., 1908 [Записки Императорской академии наук. Серия VIII. Историко-филологическое отделение. Т. VIII. № 9]; *Three Byzantine Military Treatises*, Text, Translation, and Notes by George T. Dennis (Washington, 1985) [Dumbarton Oaks Texts 9, CFHB, 25. Series Washingtoniensis].

14 *Два византийских военных трактата конца X в.*, изд. подг. В.В. Кучма. СПб., 2002 [Византийская библиотека].

15 Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Washington, 1995) [Dumbarton Oaks Studies XXXIII]; *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*, ed. and transl. by D. Sullivan (Washington, 2000); *Ναυμαχικά: Βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια* (Αθήνα, 2005) [Βυζαντινά Στρατιωτικά Εγχειρίδια, 1].

16 Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источникововедения*. М., 2003, 3–173.

17 *Symeonis magistri et logothetae chronicon*, ed. Staffan Wahlgren (Berlin-New York, 2006) [CFHB, 44/1].

князя Владимира и всей Руси при нем осенью 989 г. — редчайшее в византийской традиции» (271), дослідник не наводить самого цього тексту (988/6498 τὸ δὲ ,ςυ+ς' ἔτος ἐβαπτίσθη ὁ Βολοντίμηρος, ὃς ἐβάπτισεν πᾶσαν Ῥωσίαν) серед перекладів¹⁸. Додана М.В. Бібіковим література справляє дещо хаотичне враження, оскільки тут трапляються праці, присвячені зовсім іншому твору, а саме, так званому *Аноніму Бандурі* (*Сказання про хрещення Русі*). Натомість пропущено важливу статтю Петера Шрайнера, яка може служити добрим путівником по цих складних проблемах¹⁹.

Іоанн Геометр. Тут М.В. Бібіков чомусь ігнорує ту обставину, що певна кількість поем та епіграм, які приписуються візантійському поету Іоанну Геометру, взята зі списків *Синописиса* Іоанна Скілиці, особливо із *Codex Matritensis graecus Vitr. 26-2*. Значна їх частина була відшукана завдяки майстерності Ігоря Шевченка²⁰. Важко збагнути мотиви автора, коли замість інвективи *Проти болгар* (Εἰς τοὺς Βουλγάρους), він пропонує *На апостасію*. Схоже, єдиною підставою для такого вибору став добрий переклад С.А. Іванова²¹. Відзначимо прикру відсутність епітафії імператору Никифору Фоці:

ὄρμᾶ καθ' ἡμῶν Ῥωσικῆ πανοπλία,
Σκυθῶν ἔθνη σφύζουσιν εἰς φονουργίας,
ληηλατοῦσι πᾶν ἔθνος τὴν σὺν πόλιν,
οὕς ἐπτόει πρὶν καὶ γεγραμμένος τύπος
πρὸ τῶν πυλῶν σὸς ἐν πόλει Βυζαντίου.

Значення цього тексту саме і полягає у тому, що тут міститься єдина згадка про росів з-поміж усього корпусу поем та епіграм, які пов'язуються з Іоанном Геометром. М.В. Бібіков, на жаль, умовчує про цікаву дискусію навколо цього твору, спричинену працями Анджеея Поппе та А.В. Назаренка²². Автор чомусь вважає, ніби єдине повне видання текстів Іоанна Геометра — все ще 106-й том *Patrologiae* (грецька серія) абата Ж.-П. Міня, у той час, як стараннями Емілі ван Општаль у 2008 р. видано твори Іоанна Геометра з перекладом та коментарями²³. Усі тексти тут виправлено на основі збережених рукописів, і саме це видання слід було б узяти за основу при підготовці *Свода*. Сама стаття, як і література до неї, суттєво застаріли. Наприклад, жодна праця Марка Лейкстермана не потрапила до бібліографії²⁴.

18 *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, ed. Peter Schreiner (Wien, 1975) [CFHB, 12/1], 678.

19 Шрайнер П. "Miscellanea Byzantino-Russica." *BB*. Т. 52 (1991), 151–161.

20 Ševčenko I., "Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes." *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–70), 185–228.

21 Иванов С.А. Из Иоанна Геометра. *Лев Диакон. История*. М., 1988, 133–135.

22 Poppe A. "The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986–89." *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976), 195–244; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*, 424–428.

23 *Jean Géomètre. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed., traduction, commentaire par Emilie Marlène van Opstall (Leiden, Boston, 2008) [The Medieval Mediterranean, Vol. 75].

24 Lauxtermann M. "John Geometres — Poet and Scholar." *Byzantion* 58 (1999), 356–380;

«Історія» Лева Диякона. Переклад твору автор, не вагаючись, запозичує із видання М.М. Копиленка, М.Я. Сюзюмова та С.А. Іванова, здійсненого під редакцією Г.Г. Літавіна у 1988 р., жертвуючи, проте, його численними та ґрунтовними коментарями. Обравши для публікації фрагменти із п'ятої, шостої, сьомої та майже всієї восьмої та дев'ятої книг *Історії*, М.В. Бібіков лише зрідка наважується їх коментувати. Утім, навіть такі розкидані по тексту коментарі (на зразок: «київський князь Святослав» чи «г. Дристра на Дунає, совр. Силистра» (285)), абсолютно не рятують ситуацію.

Переклад 1988 р., який став «протографом» для дослідника, мав у своїй основі *editio* Карла Бенедикта Газе. Видатний учений видав *Історію* лише за одним із двох відомих списків, а саме *Parisin. gr. 1712*. Інший список твору (*Escorial gr. Y-2-4*), хоча значно пізніший від паризького, зміг дослідити на початку 1960-х рр. Нікос Панайотакес, який і підготував його попереднє критичне видання, що, на жаль, так і не побачило світ. Усе ж на основі тексту Газе та підготовленого варіанту Панайотакеса група американських візантиністів з *Dumbarton Oaks* на чолі з Еліс-Мері Телбот та Денісом Саліваном опублікувала у 2005 р. коментоване видання Лева Диякона на основі двох рукописів²⁵. Тому при читанні сумнівних місць, а таких в *Історії* щодо русів багато (наприклад, «коментон», «германці» та ін.), вказана праця має першочергове значення. Важко збагнути, чому автор вирішив проігнорувати це новітнє видання, як і студії Нікоса Панайотакеса, Атанасія Маркопулоса та А.П. Каждана²⁶, знайшовши натомість місце для М.В. Левченка та А.Н. Сахарова. Навряд чи праці цих авторів принесуть читачеві більше користі. На жаль, «коло читання» автора відобразилось і на статті до *Історії*, де натрапляємо на гіпотетичні джерела *Історії* (як, наприклад, так звана «Історія Фок», що, радше, належить до історіографічних міражів, ніж реальних хронографій).

«Синопсис» Іоанна Скілиці. Фрагменти перекладів текстів цього твору візантійського історика зібрані автором звідусіль. Якщо повідомлення про похід русі на Константинополь у 860 р. та хрещення русів узяті із недавньої роботи П.В. Кузенкова, то війни Святослава з Іоанном Цимісхієм послідовно залучені з того ж таки видання Лева Диякона 1988 р.; переклад останнього повідомлення Скілиці про смерть «архонтів росів», здається, виконано самим М.В. Бібіковим (хоч ця обставина спеціально не обумовлюється). Варто зазначити, що дослідник наводить лише ті повідомлення, які раніше вже були перекладені. Натомість не додає (хоча, звісно, добре знає про них (316–317)) фрагменти про похід русі

Lauxtermann M. "Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign." *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 199–216; також див. перший том його підсумкової праці: *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres: Texts and Contexts* (Vienna, 2003).

25 *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, intr., transl. and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan with the assistance of George T. Dennis and Stamatina McGrath (Washington, 2005) [Dumbarton Oaks Studies, 41].

26 Panagiotakes N. "Λέων Διάκωνος," *EEBS* 34 (1965), 1–138; Markopoulos A. "Byzantine History Writing at the End of the First Millennium." *Byzantium in the Year 1000*, ed. Paul Magdalino (Leiden, 2002), 183–198; Kazhdan A., *A History of Byzantine Literature (850–1000)* (Athens, 2006), 281–294.

на Візантію у 941 р., про візит княгині Ольги до Константинополя, про союз Володимира та Василя II, про Сфенга, брата Володимира, про смерть Анни та похід Хрізохіра (як казус, спричинений, хотілося б думати, поспіхом, — «поход-де хрисохиров» (316) у множині!), а також численних повідомлень про русів на візантійській службі. На жаль, узагалі не перекладено важливі замітки Скілиці про русько-візантійську війну 1043 р. Впадає в око хаотичність роботи автора із текстами Скілиці. Так, повідомлення про «смерть архонтів» росів Несислава, Ієрослава та Зініслава під 1036 р. слідує одразу після фрагменту про укладення договору між Святославом та Іоанном Цимісієм, створюючи ілюзію такого ж розташування у тексті. У нечисленних коментарях це ніяк не відзначено. Більш того, для М.В. Бібікова ці «архонти росів» є «неизвестные русские князья» (323), хоча, існує велика, щоправда, дуже суперечлива література, представлена працями Джонатана Шепарда, Омеляна Пріцака, А.В. Назаренка і С.М. Міхеєва, варта того, щоб бути занотованою у коментарі²⁷.

Стаття також не позбавлена помилок. Так, Іоанн Скілиця у *prooimion* згадує про ὁ Ἀσιανὸς Λέων, ототожнювати якого із Левом Дияконом все ж не варто. Незбагненою помилкою є датування *Codex Matritensis graecus Vit. 26–2 XVI* ст. (!). У сучасних дослідженнях Найджела Вілсона та Васілікі Цамакди створення цього шедевра середньовічної книжної справи відносять до XII–XIII ст.²⁸ На жаль, у списку літератури не відзначено жодного із перекладів праці Іоанна Скілиці, у тому числі й недавнього французького видання²⁹. Також залишилася без уваги практично вся сучасна історіографія, яка в автора завершується статтею Елен Арвелер 1971 р. Нам залишається лише пошкодувати, що М.В. Бібіков вирішив настільки обмежити знання читача про *Синописис*.

«Хронографія» Михаїла Пселла. Як й у випадку з *Продовжувачем Феофана*, М.В. Бібіков подає фрагменти *Хронографії* у чудовому перекладі Я.С. Любарського, який, проте, не позбавлений дрібних хиб, на які нам уже доводилося вказувати³⁰. На жаль, література до *Хронографії* переобтяжена працями, в яких розглядаються листи, риторичні вправи, енкомії Пселла, натомість сама *Хронографія* відправлена на маргінес. Вірогідно, пошук автором літератури до статті завершився у 1978 р., оскільки до бібліографії не увійшло нове критичне видання *Хронографії*, збірники, спеціально присвячені студіям над Пселлом, важлива

27 Shepard J. "Byzantinorussica". *Revue des études byzantines* 33 (1975), 211–225; Пріцак О.Й. Походження Русі. Т. II, 919; Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков: Тексты. Перевод. Комментарий*. М., 2003, 167; Михеев С.М. *Святополк седе в Києве по отци. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках*. М., 2009, 75.

28 Tsamakda V., *The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid* (Leiden, 2002), 15–18.

29 *Jean Scylitzès. Empereurs de Constantinople*, Texte traduit par B. Flusin, J.-C. Cheynet (Paris, 2003) [Réalités Byzantines, 8].

30 Филипчук А.М. Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. *Восточная Европа в древности и средневековье. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. XX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Паушто. Москва, 16–18 апреля 2008 г. Материалы конференции*. М., 2008, 235–242.

монографія Ентоні Калделіса та багато іншого³¹. Поспіх автора призвів до того, що обрані для публікації фрагменти тексту Пселла залишилися не прокоментованими. Натомість читачеві пропонується література, додана до статті, в якій зяють суттєві пробіли. Так, ми не бачимо тут праць Анджея Поппе, автора цікавих та оригінальних гіпотез довкола подій русько-візантійської війни 1043 р.; відсутні важливі студії Джонатана Шепарда та Дасн Сміт, де коментується участь росів у повстанні Ісаака Комніна проти Михаїла VI у 1057 р.³² Не обійшлося й без фактологічних помилок: автор зазначає, ніби «тавроскіфів» було «не более четырехсот» (327); насправді Пселл пише всього про чотирьох з них, які мало не вбили Ісаака Комніна.

«Поради і розповіді» Кекавмена. Поспіх автора, на жаль, відобразився як у статті, так і в тексті твору. Зокрема, класичне дослідження Поля Лемерля побачило світ у 1960 р., а не у 1956 р., як помилково вважає дослідник. Під V. Sernstedt слід розуміти В.К. Ернштедта, який разом із В.Г. Васильєвським у 1896 р. вперше видав твір Кекавмена.

Праця Лемерля є останнім дослідженням *Порад та розповідей*, яке відоме автору, окрім хіба що нового видання тексту, здійсненого Г.Г. Літаврним у 2003 р. Марно шукати у літературі праці Франца Тінненфельда, А.П. Каждана, Д. Цукаракіса та, особливо, Шарлотти Руше, автора, чий статті безпосередньо стосуються проблеми, заторкуваної М. В.Бібіковим — русів та варягів у тексті Кекавмена³³. Щодо самого тексту, то тут подаються два епізоди — присутність русів та варягів серед гарнізону Ідрунта, а також знаменита розповідь Кекавмена про Гаральда Гардраду. Як перший, так і другий тексти являють собою фрагменти, вирвані з контексту наративу, що не сприяє розумінню цих «історій». Так, автор, на жаль, не знаходить місця, щоб повністю навести розповідь Кекавмена про Гаральда, обмежуючись лише словами про його втечу із Константинополя. Для читача, втім, подається пояснення, що «Гаральд — норвежский принц (1015–1066), служивший в Византии во главе варяго-русского воинского корпуса в 40-е гг. XI в.» (348). Насправді ж прихід Гаральда на візантійську службу стався під час правління Михаїла IV, скоріше за все, після 12 квітня 1034 р. До того ж, Гаральд навіть у 40-х рр. не був командиром «кор-

31 *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, introduzione di Dario Del Corno. Testo critico a cura di Salvatore Impellizzeri. Commento di Ugo Criscuolo. Traduzione di Silvia Ronchey (Vicenza 1984) I–II; Kaldellis A., *The Argument of Psellos' Chronographia* (Leiden, 1999), там і докладна бібліографія.

32 Shepard J. “The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium.” *Anglo-Norman Studies 15. The Proceedings of the Battle Conference 1992* (Ipswich, 1992), 275–305 (reprint. *Byzantine Warfare*, ed. John Haldon (Aldershot, Burlington, 2007). №8 [The International Library of Essays on Military History]; D.S. Smythe. “Why do Barbarians Stand Round the Emperor at Diplomatic Perceptions.” *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 305–312.

33 *Κεκαυμένο. Στρατηγικόν, μετάφραση Δημήτρης Τσουγκαράκης* (Αθήνα, 1996) [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας, 2] Roueché C. “Defining the Foreign in Kekaumenos.” *From Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider. Paper from Thirty-second Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, ed. Dion Smythe (Aldershot, 2000) [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 8], 203–214.

пусу», як це проникливо зазначив свого часу ще В.Г. Васильєвський. Автору незбагненим чином вдалося оминати велику літературу про образ Гаральда у творі Кекавмена, а саме праці Сігвуса Блендаля, Адольфа Стендер-Петерсена, Джонатана Шепарда та ін. Зауважимо, що не всі ресурси тексту Кекавмена використані М.В. Бібіковим. Так, не згадано пораду Кекавмена щодо небезпеки возвеличення варяга чи франка³⁴.

«**Notitae episcopatum**». Тут М.В. Бібіков максимально лаконічний; годі шукати бодай якийсь коментар до списків митрополій та єпархій. Самі списки (свого часу видані о. Дарузесом), на жаль, дуже спрощено подаються у книзі. Очевидно, їх повний виклад зі збереженням діахронії не входив до завдань автора. А шкода, оскільки публікація в такому вигляді мало що може надати читачу. До статті додано чималий список праць, утім, далеко не рівнозначних за науковою вартістю. Не без лакун і тут: так, звертаючись до праць Анджея Поппе, М.В. Бібіков не згадує недавню статтю А.В. Назаренка, де детально розібрано гіпотези польського вченого, а також наведено спектр думок сучасної літератури щодо проблеми³⁵.

«**Алексіада**» **Анни Комнін**. Не може не дивувати включення автором цього шедевра середньовічної літератури до пропонованих текстів, хоча, як справедливо відзначає він сам, «Анна нигде прямо не говорит о Руси и русских» (356). Чим же тоді керувався М.В. Бібіков, віддавши майже 60 сторінок своєї книжки під повідомлення Анни про бунт Никифора Врієннія та війни Алексія з печенігами? Тим більше, що зацікавлений читач завжди може їх знайти у доступному перекладі Я.С. Любарського, що його автор без зайвих сумнівів та вагань «копіює» та розміщує у власній праці. У той же час, нове видання тексту *Алексіади*, підготовлене Дітером Райншем та Атанасієм Камбілісом, а також і численні доповнення, зроблені ними пізніше, повністю ігноруються М.В. Бібіковим³⁶. Читач повсякчас потрапляє в якесь зачароване бібліографічне коло: йому повідомляють про критичне видання твору, натомість «стаття», література й, особливо, переклад відповідають зовсім іншій рукописній та історіографічній традиції.

У переліку рекомендованої літератури до *Алексіади* особливо помітна відсутність матеріалів колоквиуму, присвяченого добі Алексія Комніна, де праці його доньки приділено левову частку уваги³⁷. Так само відсутня чи не єдина

34 Кекавмен. *Советы и рассказы*, 296.6.

35 Назаренко А.В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2007. № 1 (передруковано із виправленнями у: Назаренко А.В. *Древняя Русь и славяне (историко-филологическое исследование)*. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 2007 год. М., 2009, 207–245).

36 *Annae Comnenae Alexias*, ed. prolegomena et textus Diether R. Reinsch and Athanasios Kambylis. Pars altera: Indices, digesserunt Foteini Kolovou et Diether R. Reinsch (Berlin, New York, 2001) [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, 40/1–2].

37 *Alexios I Komnenos. Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14–14 April 1989*, ed. by Margaret Mullet and Dion Smythe (Belfast, 1996) [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4/1].

збірка статей, що безпосередньо стосується *Алексіади*³⁸. Натомість М.В. Бібіков орієнтує читача на ряд уже повністю чи частково застарілих праць Ніколає Йорги (у тексті помилково — *Sorga N.*), Карла Дітера, Шарля Діля. Поза увагою автора залишилися дослідження, присвячені обраному ним для *Алексіади* контексту — *byzantinoturcica*, а саме праці Елізабет Маламю, Пола Стефенсона та ін. Як серед текстів, вибраних з *Алексіади*, так і літератури, марно шукати хоча б якісь моменти, пов'язані з найманцями, союзниками русами та варягами. Студії над ними, нагадаю, входять до першочергових завдань, які поставив перед собою автор. Залишається дивуватися, чому тексти з описом колоритної смерті варягів у битві при Діррахіумі у 1081 р., чи, наприклад, повідомлення Анни про Намбіта (і велика література про нього, важлива для розуміння взаємин Візантії із варварським світом), залишилися без уваги М.В. Бібікова. Натомість автор (в руслі малообгрунтованих гіпотез В.Г. Васильєвського та Г.Г. Літаврину) пропонує читачу шукати русів серед «скіфів» (союзників маніхея Травла у 1084 р. чи «скіфських племен» у війні Алексія із печенігами у 1086 р.). Важко погодитись з автором, що під поневоленням «таврами та скіфами» Філіппополя Анна мала на увазі не що інше, як походи князя Святослава! М.В. Бібіков конструює тут етнонім «тавроскіфи», втім, схоже, Анна хотіла лише вказати на захоплення різними групами печенігів колись квітучих міст.

«Історія» Никифора Вр'єннія. Никифор, як і Анна, жодного разу не згадує про русів. Це змушує М.В. Бібікова припускати, що «в сообщениях о дружинах наемников (Никифора — О.Ф.) можно видеть возможное указание на контингент наемного корпуса росов...» (422). Можливо, і так. У такому разі читач очікував би, що цей висновок є наслідком систематичного розгляду всіх без винятку згадок *Історії* про наймані та союзні групи на візантійській службі. Однак такого аналізу автор не провадить. Натомість він обирає, так би мовити, «полегшений» варіант, а саме: наводить фрагменти про напади печенігів у 1073 р. та про повстання Никифора Вр'єннія у 1078 р. із дореволюційного перекладу твору (вади якого були відомі вже для сучасників і відзначалися російсько-візантійською комісією 1920-х рр.). Як й у випадку з *Алексіадою*, М.В. Бібіков не виявив бажання перекласти навіть ці невеличкі за обсягом фрагменти. Пильніша увага до перекладу дозволила б уникнути, власне, інтерпретацій: так, замість «дружин (наемных)» (423) варто було б вжити «*етерії*»³⁹. Також варто було б не залишати без коментаря згадки про групи воїнів, набраних Георгієм Маніаком в «Італії», «*маніакітів*». Вирваний із контексту *Історії*, фрагмент про повстання Никифора Вр'єннія ніяк не прокоментований, ні у статті, ані у коментарях. У читача може скластися враження, ніби участь найманих загонів у повстаннях проти імператорської влади обмежувалася лише цим особливим випадком. Насправді, їх підтримка того чи іншого претендента — явище, доволі часте у політичній

38 *Anna Komnene and Her Times*, ed. Thalia Guoma-Peterson (New York, 2000).

39 *Bryennius, Libri Quattuor*, IV.2., 261.10–11.

історії XI ст. На жаль, вже традиційно для автора відсутня сучасна література з *Історії* Никифора Врєннія⁴⁰.

«Історія» Іоанна Кіннама. Цей розділ являє собою передрук відомої праці автора *«Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы»*, підготовленої у рамках серії *«Древнейшие источники по истории Восточной Европы»* у 1997 р. Таке рішення можна підтримати, адже саме видання вже втигло стати бібліографічною рідкістю.

«Тімаріон». Включення цього сатиричного діалогу до *Своду*, на наш погляд, невиправдане. Немає достатніх підстав вважати, слідом за автором, ніби текст свідчить про торгівлю у Візантії «южно-руських купцов» (489). М.В.Бібіков гадає, що вони не хто інші, як літописні «гости-сурожане»! Однак у тексті знаходимо лише: «города Эвксинского Понта, посылая сначала свои товары в Византий...» (490). На жаль, більше нічого ми про ці міста не дізнаємося, тому простір для фантазій залишається відкритий. Зауважимо лише, що текст подається у перекладі С.В. Полякової та Т.В. Феленковської.

«Історія» Никити Хоніата. Подібно до Никифора Врєннія, автор воліє передрукувати дореволюційний переклад цієї перлини візантійської літератури за редакцією В.В. Долоцького і Н.В. Ченцова, ніж запропонувати власний. Новий переклад вкрай необхідний, оскільки ще з 1975 р. існує критичне видання твору, підготовлене Яном ван Дігеном.

Однак навіть у такому вигляді текст украй лаконічно та нерівномірно прокоментований. Без пояснення залишилися фрагменти твору Хоніата, що мають прямий стосунок до проблеми: втеча Андроніка Комніна на Русь, похід Романа Мстиславича на половців, міжусобиця між Романом та Рюриком. Ці проблеми також не відобразились у бібліографії, де відсутні праці М.Ф. Котляра, Нільса Гола⁴¹. На цьому фоні дивним виглядає вміщення дослідником детальних розповідей Хоніата про війни Візантії із половцями, сербами, уграми.

Підсумуємо наші спостереження. Видання чергового тому *Свода* було доброю нагодою для того, щоб уточнити існуючі переклади чи зробити нові, скласти до них ґрунтовні коментарі та бібліографії, які б ураховували сучасний стан знань про тексти. На жаль, цього не сталося, а *Свод* має тенденцію до перетворення на чергову «хрестоматію». Звісно, це не завдало помітної шкоди *byzantinorossica*, але й не додало їй якихось важливих дослідницьких імпульсів. Було б передчасним з нашого боку пророкувати загальну наукову долю *Свода* (наступні томи можуть виявитися інакшими), однак уже зараз можна ствердити, що попри загальний чудовий задум праці, її реалізація розчаровує.

Олександр Филипчук

40 Jeffreys E. "Nikephoros Bryennios reconsidered." *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081)*. National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium, 11 (Athens 2003), 201–214, там і бібліографія.

41 Котляр Н.Ф. *Дипломатия Южной Руси*. СПб., 2003; Gaul N. "Andronikos Komnenos, Prinz Belthandros und der Zyklop. Zwei Glossen zu Niketas Choniates". *BZ* 96/2 (2003), 623–660.